

Marinos Kalliga, Die Hagia Sophia von Thessalonike: Würzburg 1935
 σχ. 8 σ. 66 + πίν. 8.

Ἡ ἐναίσιμος αὕτη ἐπὶ διδακτορία διατριβῇ τοῦ κ. Μαρίνου Καλλιγᾶ, εὐδοκίμως συνεχιζόντος τὴν παράδοσιν τῆς πρὸς τὸν βυζαντινὸν κόσμον ἀγάπης τῆς οἰκογενείας του, πραγματεύεται περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας, περὶ τοῦ ὁποίου, ἂν καὶ πολλὰ ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε, ὅμως οὐδεμία θετικὴ κρίσις ἐπεκράτησε οὔτε ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου οὔτε ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν.

Τὴν μελέτην του διαιρεῖ ὁ σ. εἰς τρία μέρη. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ πραγματεύεται περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τῆς Ἁγ. Σ., τοῦ οἰκοδομικοῦ της τρόπου καὶ τῶν καθ' ἕκαστον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ ἀσχολεῖται μὲ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχιτεκτονικῶν καὶ τεχνοκριτικῶν τεκμηρίων.

Ὡς πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ναοῦ, ὃν ἄλλοι μὲν ἐχαρακτήρισαν ὡς βασιλικὴν μετὰ τρούλλου (ἐξειλιγμένου τύπου), ἄλλοι δὲ ὡς ἡμιβασιλικὴν, ἄλλοι ὡς σταυροειδῆ μετὰ περιδρόμου καὶ ἄλλοι πάλιν ὡς πεντάκλιτον βασιλικὴν, ὁ κ. Κ. φρονεῖ ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μίγμα τρουλλαίας βασιλικῆς καὶ ἑλληνικοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ.

Ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ δύναται, κατ' ἀνοχήν, νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει διάταξιν βασιλικῆς, ἥς ὡς μέσον μὲν κλίτος χρησιμεῖει ὁ κυρίως ναός, ὡς πλάγια δὲ κλίτη αἱ πτέρυγες τοῦ περιβάλλοντος τὸν ναὸν περιδρόμου. Κυρίως εἰπεῖν ὅμως δὲν πρόκειται περὶ βασιλικῆς, ἀλλὰ περὶ κεντρικοῦ τινος ἐνιαίου χώρου (Saalbau) περιβαλλομένου ὑπὸ διαδρόμου πεταλοειδῶς περικλείοντος αὐτὸν κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς, ἀποτελουμένου ἐκ τῶν πτερυγῶν καὶ τοῦ νάρθηκος. Ὅτι δὲ ὁ νάρθηξ καὶ αἱ πτέρυγες ἀποτελοῦσιν ἐνιαῖον τι σύνολον ἐντελῶς χωριστὸν ἀπὸ τὸν κεντρικὸν ἄποδεικνύει ἀρκεσύντως ὁ σ. καὶ δι' ἀρχιτεκτονικῶν καὶ δι' αἰσθητικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὁ σαφὴς χωρισμὸς τοῦ κεντρικοῦ χώρου ἀπὸ τοῦ περιδρόμου δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία παρουσίᾳ τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἐπισήμων, εἰς δὲ τὸν περιδρόμον συνεκεντροῦτο τὸ λαϊκὸν ἐκκλησίασμα. Ὁ κεντρικὸς ἄποδεικνύει ἔχει σχῆμα σταυροειδές, ὅπερ συγκοινωνεῖ πρὸς τὰς πτέρυγας διὰ διλόβων χωρισμάτων, ἅτινα ὅμως δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται πρὸς τὰς κιονοστοιχίας κλιτῶν βασιλικῆς, δι' ὃ καὶ ὁ σ. ἀποστέργει τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ μνημείου ὡς βασιλικῆς.

Μελετῶν ὁ κ. Κ. τὰς σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ κεντρικοῦ χώρου πρὸς ἄλληλα εὐρίσκει χαρακτηριστικὰς τινὰς ἀναλογίας μεταξὺ τῶν καὶ δὴ τοιαύτας, ὥστε νὰ δικαιολογοῦσι τὴν γνώμην ὅτι ἐν τῇ ἐνότητί του ὁ κεντρικὸς ἄποδεικνύει ἔχει ἰσχυρὰν ἐπὶ τοῦ θεατοῦ ἐντύπωσιν. Προχωρῶν δ' ἐν τῇ μελέτῃ του ἀποδεικνύει ὁ σ. τὴν ὑπαρξίν ὑπερώων, τὰς πρὸς τὰ ὁποῖα ἀνόδους τοποθετεῖ

ἐντὸς πύργων ὑψουμένων κατὰ τὰς γωνίας τοῦ νάρθηκος. Τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ ἣτις σήμερον παρουσιάζεται ἡλλοιωμένη, ἀποκαθιστᾷ ὁ κ. Κ. ἱκανοποιητικῶς, τοῦτ' αὐτὸ δὲ πράττει καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν πλαγιῶν ὄψεων καὶ τοῦ ἱεροῦ, τῶν ὁποίων ὑποδεικνύει τὰς μεταγενεστέρας μετασκευὰς καὶ προσθήκας, αἵτινες ἡλλοίωσαν τὴν ἡσυχον καὶ ἐπιβλητικὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

Ἔρχεται μετὰ ταῦτα ὁ σ. εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μνημείου ἥτοι βάσεων, γείσων, περιθωρίων θυρῶν κλπ. μετὰ τὴν ὁποίαν καὶ κλείει τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀποτελεῖ, ὡς εἶπομεν, τὸ θέμα τοῦ δευτέρου μέρους. Ὡς terminus ante quem διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ χρησιμεύει ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή τοῦ ἱεροῦ, ἣτις ἀναφέρει α') τὸν μετασχόντα τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου τοῦ 787 ἐπίσκοπον Θεόφιλον, β') τὴν αὐτοκράτειραν Εἰρήνην καὶ γ') τὸν υἱὸν αὐτῆς Κωνσταντῖνον τὸν VI, τοῦ ὁποίου τελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας ἦτο τὸ 797. εἶναι λοιπὸν ὁ ναὸς ἀρχαιότερος τοῦ 797. Πόσον ὅμως ἀρχαιότερος εἶναι θὰ συναγάγῃ ὁ σ. ἐκ ποικίλων, τεχνοτροπικῶν ἰδίᾳ τεκμηρίων. Καὶ ἐν πρώτοις ἡ ἐξέτασις τῆς μορφῆς τοῦ πρεσβυτερίου ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὑπόλοιπον ναὸν ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρεσβύτεριον τῆς Ἀγ. Σ. ὅπερ φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὡς τι ξένον μέλος, ἀνοργάνως εἰς τὸν λοιπὸν ναὸν προσκεκολλημένον, εἶναι σύγχρονον πρὸς αὐτόν, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ κ. Κ. διὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων. Ἡ μορφή του προεκλήθη ἐκ τῶν κατὰ τὸ 2^{ον} ἡμῖσι τοῦ 6^{ου} αἰ. ἐπελθουσῶν εἰς τὸν τρόπον τῆς λειτουργίας μεταβολῶν (κυρίως τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου) λόγῳ τῶν ὁποίων παρέστη ἀνάγκη νὰ προστεθῇ ἀριστερᾷ τοῦ κυρίως ναοῦ ἡ πρόθεσις καὶ διὰ λόγους συμμετρίας δεξιᾷ τὸ διακονικόν. Οἱ δύο οὗτοι χώροι προϋπήρχον εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας (παστοφόρια) δὲν συνεκοινῶνουν ὅμως ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν, ἐπεκοινῶνησαν δὲ μόνον μετὰ τὰς ἐπελθούσας λειτουργικὰς μεταβολὰς, ἥτοι κατὰ τὰ τελετὰ τοῦ 6^{ου} αἰ. Τὴν ἐξέλιξιν, ἣν ὑπέστη τὸ σχέδιον τοῦ πρεσβυτερίου ἀπὸ τῆς πρώτης του μορφῆς μέχρι τῆς βυζαντινῆς ἐξετάζει ὁ κ. Κ. εἰς μίαν ὁμάδα συγγενῶν πρὸς τὴν Ἀγ. Σ. ναῶν χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 600 μέχρι περίπου τοῦ 950, τάσσει δὲ τὴν Ἀγ. Σοφίαν μεταξὺ τοῦ ἀρχικοῦ Γκιουλ-Τζαμί καὶ τοῦ ἐν Νικαίᾳ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, ἥτοι ἐντὸς τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Ὡς βοηθητικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν λαμβάνει ὁ σ. καὶ τὴν μορφήν τοῦ τρούλλου τῆς Ἀγ. Σ., ἣτις παρουσιάζει τὸ αὐτὸ χαμηλὸν τύμπανον μετὰ τὴν Ἀγ. Εἰρήνην τῆς Κ/πόλεως, ἣς ὁ σημερινὸς τρούλλος γνωρίζομεν ὅτι κατεσκευάσθη τὸ 740. Προσθέτων δὲ καὶ ἄλλα τινὰ γνωρίσματα, ἅτινα ἡ Ἀγ. Σ. ἔχει κοινὰ πρὸς τὴν εἰρημένην ὁμάδα ναῶν, ἔρχεται τέλος εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ, ἥτοι τῶν γείσων, θωρακείων καὶ κιονοκρανῶν.

Καὶ τὰ μὲν γείσα ἔχουσιν τὴν χαρακτηριστικὴν τομὴν, ἣτις ἀπαντᾷ εἰς

τὰ μεταϊουστινιάνεια κήρια, ἐκ δὲ τῶν θωρακείων ὁ κ. Κ. ἀπεικονίζει μόνον ἓν, ὅπερ λόγῳ τοῦ σχήματος τῶν ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένων σταυρῶν θεωρεῖ ἀναγόμενον εἰς τὸν 8^{ον} αἰῶνα. Νομίζω ἐν τούτοις ὅτι τὸ γλυπτὸν τοῦτο δὲν ἀνήκει εἰς τὰ θωράκια τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀποτελεῖ τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν σαρκοφάγου, ὡς ἀποδεικνύει καὶ τὸ μήκος του ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸ ἐπ' αὐτοῦ διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, ὅπερ, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς οὐδὲν θωράκιον ναοῦ ἀπαντᾷ, ἐν ᾧ τοῦναντίον εἶναι συνηθέστατον εἰς σαρκοφάγους (ᾄρα παραδείγματά τινα ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Β' σ. 37 σημ. 1).

Τελευταῖον ἐξετάζει ὁ κ. Κ. τὴν μορφήν τῶν κιονοκράνων τῆς Ἀγ. Σ., ἅτινα εἶναι τριῶν εἰδῶν α') τὰ ἰωνικά μεθ' ὑψηλοῦ συναφοῦς ἐπιθήματος β') τὰ μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων καὶ γ') τὰ ἐν σχήματι κολούρου πυραμίδος «τεκτονικά» (Kämpferkapitelle). Τῶν πρώτων ὁ σ. διακρίνει δύο κατηγορίας, αἵτινες, καίπερ ἔχουσαι κοινὸν τὸ σχέδιον, ὅμως διαφέρουσιν ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Ἐκ παραβολῆς πρὸς ὅμοιον κιονόκρανον εὐρεθὲν ἔξω τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θ/κης, συνάγει ὁ σ. ὅτι τὰ καλῆς ἐργασίας κιονόκρανα τῆς Ἀγ. Σ. εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια πρὸς αὐτό· ἐπειδὴ δὲ τοῦτο, λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας του καὶ τῆς μορφῆς του, ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα, θὰ ἔπρεπε νὰ προέρχεται, κατὰ τὸν κ. Κ., ἐκ τοῦ καέντος ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, οὕτινος τὰ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν ἀπορριφθέντα παλαιὰ κιονόκρανα, θὰ ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν Ἀγ. Σ.· ἐπειδὴ δὲ ταῦτα δὲν ἐπήρουν καὶ ἀριθμὸν κατεσκευάσθησαν πρὸς συμπλήρωσιν νέα κατὰ τὸ αὐτὸ ὑπόδειγμα· ταῦτα δὲ πρέπει νὰ εἶναι τὰ δεικνύοντα τὴν ἀμελῆ μεταϊουστινιάνειον ἐργασίαν. Τούτου τεθέντος ἔπεται ὅτι ἡ Ἀγ. Σοφία εἶναι μεταγενεστέρα τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἥτις συνέβη περὶ τὰ τέλη τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν 2^{αν} κατηγορίαν κιονοκράνων, ἥτοι τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος (ᾄρα καὶ ἄλλα τινα παραδείγματα ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Β', 97 σημ. 2) καὶ ταῦτα παρουσιάζουσι διαφορὰς τόσον ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν φύλλων ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν μᾶζαν τοῦ κιονοκράνου, ἔνεκα τῶν ὁποίων λόγων πρέπει νὰ θεωρηθῶσι μεταγενεστέρα.

Τέλος ὡς πρὸς τὴν 3^{ην} κατηγορίαν τῶν ἐν σχήματι κολούρου πυραμίδος κιονοκράνων, ὁ σ. ἐξετάζων τὴν διακόσμησιν των καὶ παραβάλλον αὐτὴν πρὸς συγγενεῖς διακοσμήσεις χρονολογημένων κιονοκράνων, ἄγεται εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ τῆς Ἀγ. Σ. δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέτασιν τῶν κριτηρίων χρονολογήσεως εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ τρίτον μέρος τῆς μελέτης τοῦ κ. Κ., ἐνθα ἐξετάζεται ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις, ἰδίᾳ δὲ ἡ τοῦ ἀνωτάτου μέρους τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐφ' οὗ ἐπὶ

χρυσοῦ βάθους εἰκονίζεται βαθμιδωτὸς σταυρός, ἡ τοῦ μεταξὺ τοῦ βήματος καὶ ἀψίδος τόξου, ὅπερ φέρει ἐπιγραφὴν καὶ ἡ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος. Ταῦτα πάντα τὰ μέρηματα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι τὰ ἀρχαιότερα, ἥτοι τὰ μόνα σύγχρονα πρὸς τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, δι' οὓς λόγους ὁ σ. ἐκθέτει. Ἡ παράστασις, ἣν ἔφερε τὸ ἀρχικὸν ψηφιδωτὸν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (ἐνθα νῦν ἡ Πλατυτέρα) ἀποκαθίσταται ἀσφαλῶς ἐκ τῶν διαφαινομένων λειψάνων τῆς παλαιᾶς διακοσμῆσεως· διότι διακρίνονται σαφῶς ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου ἡ ἄνω κεραία μεγάλου σταυροῦ, εἰς δὲ τὸ ὕψος τῶν ὤμων τῆς τὰ ἄκρα τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ αὐτοῦ σταυροῦ. Ἐντὶ λοιπὸν τῆς Θεοτόκου ὑπῆρχεν ἐν τῇ κόγχῃ πρότερον μέγας σταυρός, τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου ἐκόσμουεν μεγάλα ἐξέχουσαι σταγόνες, αἵτινες, ὡς ἐξ ἄλλων μνημείων — ἰδίᾳ νομισμάτων — συνάγεται, ἦσαν ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου, ὅστις ἐκόμισεν ὡς γνωστὸν, ἐξ Ἱεροσολύμων εἰς Κ/πολιν τὸν τίμιον σταυρόν, ὃν καὶ ἐκόσμησε διὰ πολυτίμων λίθων δωρηθέντων παρὰ τοῦ Πέρσου βασιλέως Σάχρ-μπαράζ. Ἐφ' ἑτέρου ὁ τοῦ ὑπεράνω τόξου σταυρὸς εἰκονίζεται ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως, ἣτις συνηθίζετο ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰ. καὶ ἔξῃς. Ὡστε ἔχομεν εἰς τὸ σχέδιον καὶ τὴν διακόσμησιν τῶν σταυρῶν σημαντικὸν χρονολογικὸν κριτήριον.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως πάντων τῶν καταλεχθέντων κριτηρίων καταλήγει ὁ κ. Κ. εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Ἁγ. Σ. θὰ ἀνηγέρθη μεταξὺ τοῦ 690 καὶ τοῦ 730 μ. Χ., προτιμᾷ ὅμως νὰ ἀναγάγῃ τὴν ἀνέγερσιν αὐτῆς εἰς τοὺς μετὰ τὸ 720 χρόνους, ἥτοι ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Γ'· καὶ τοῦτο, διότι τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 7^{ου} αἰ. ὑπῆρξαν ἄτακτα καὶ ταραχώδη μὲ συνεχεῖς διαδοχὰς αὐτοκρατόρων καὶ δὴ καὶ πολέμους κατὰ Σλάβων, Ἀβάρων, κλπ. ἐν ᾧ ἐπὶ Λέοντος τοῦ Γ', ἐπεκράτησεν ἡρεμία. Συμφωνεῖ ἄλλως τε πρὸς τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ἡ ἐπὶ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς ἀψίδος ἀπεικόνησις σταυρῶν.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Καλλιγᾶ διαφωτίζουσα πλεῖστα τέως σκοτεινὰ σημεῖα τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ διορθοῦσα ἐπικρατούσας πλάνας εἶναι πολύτιμος συμβολὴ εἰς τὰς περὶ τοῦ μνημείου τούτου γνώσεις μας. Γεγραμμένη μετὰ σαφηνείας, κριτικοῦ πνεύματος καὶ ἐπιστημονικῆς ἐνημερότητος ἀποτελεῖ λίαν εὐοίωνον διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ νεαροῦ ἐπιστήμονος πρωτόλειον.

AN. K. OPLANDOS